

МОНГОЛ УЛСЫН
ЗАСГИЙН ГАЗАР
ГАЗАР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ
ГЕОДЕЗИ ЗУРАГ ЗҮЙН ГАЗАР

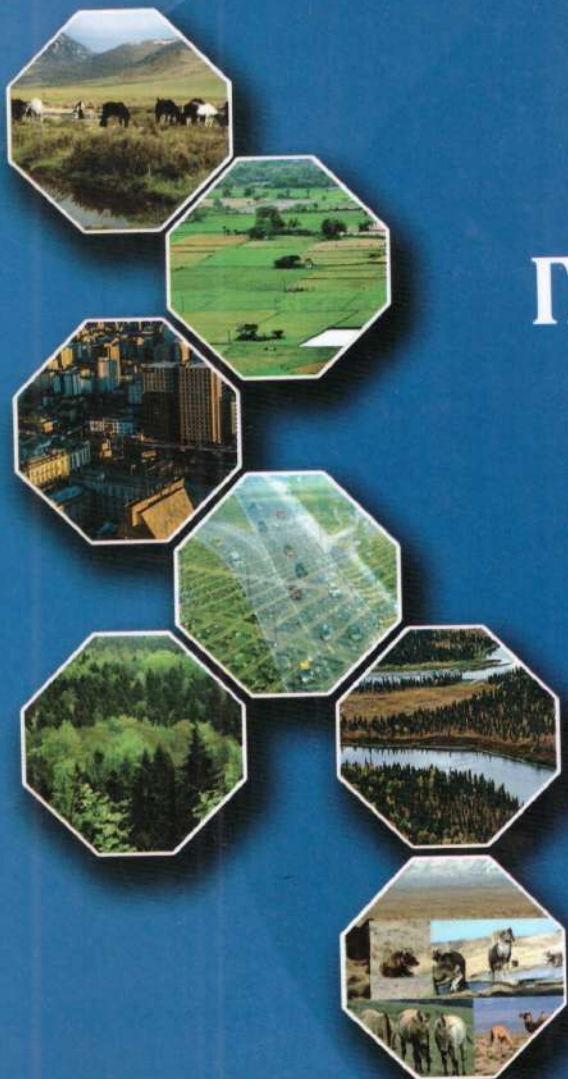
ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН
ИХ СУРГУУЛЬ

ШУА-ИЙН ГАЗАРЗҮЙ
ГЕОЭКОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН

МОНГОЛЫН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАГЧДЫН ХОЛБОО

ГАЗРЫН ХАРИЛЦАА 2020

ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ
БАГА ХУРЛЫН ЭМХЭТГЭЛ

УЛААНБААТАР ХОТ
2020 ОН

СЭЛЭНГЭ АЙМГИЙН ЗАРИМ СУМДЫН ГАЗАР АШИГЛАЛТ БА НИЙГЭМ-ЭДИЙН ЗАСГИЙН СУДАЛГААНЫ ДҮНГЭЭС

Ц. Солонго¹, Я.Баасандорж¹, Н.Золзаяа¹

¹ШУА-ийн Газарзүй-Геоэкологийн хүрээлэн
Газрын нөөц, Газар ашиглалтын салбар
Имэйл: solon9o@yahoo.com
Утас: 88066888

Abstract

Due to the relatively favorable climatic conditions of our country, the agricultural region is constantly increasing in population and livestock, and the burden on the land is increasing, which is a condition to reduce the income of producers. The survey was based on a survey of herder households in the region, and found that herders were the most vulnerable to changes in land use. Comparing the 2018 data of the survey soums with 2012, the agricultural land area decreased by a total of 4635.7 ha. Comparing the results of the 2018 survey with the results of 2012, the livelihood and livestock income, which accounted for the largest share of household livestock income or 74.0 percent, decreased to 72.4 percent, but remains the main source of household livestock income. In terms of non-livestock income sources, the human development allowance approved by the Mongolian government in 2012 was 33.2 percent, while in 2018 the highest or 41.0 percent was from private farms (vegetables, pigs, beekeeping). In 2012, non-livestock expenditures accounted for the largest share of basic human needs, such as food and clothing, in 2018, Tsagaan Sar, Naadam and other holidays, and the lowest expenditures were taxes and household items. In 2012, the largest share of household livestock expenditures was spent on livestock, while in 2018, the largest share was spent on fodder, bran and livestock, while veterinary, inoculation and nomadic expenditures accounted for the lowest remains.

Түлхүүр үгс: Газар ашиглалтын өөрчлөлт, малчин өрхийн орлого, зарлага

Оршил

Манай улс зах зээлийн эдийн засагт шилжсэн 1990 оноос хойш суурьшлын бүсэд ихээхэн өөрчлөлт орж, малын тоо нэмэгдэж бэлчээрийн даац хэтэрч, нөгөө талаар газар ашиглалтын зориулалт нэмэгдэхийн хэрээр газрын бүтэц харьцаа, тэдгээрийн ашиглалтын хэмнэлд өөрчлөлт гарч, экологийн тэнцвэрт байдал алдагдах нөхцлийг буй болгож байна. [3]

Ялангуяа байгаль орчны доройтол, уур амьсгалын огцом өөрчлөлт, хүний аж ахуйн түрэмгий үйл ажиллагаанаас хамааран хөрсний үржил шимийн доройтол, элэгдэл эвдрэл түүхийн дунджаас 300 дахин, сүүлийн 300 жилийн дунджаас 3 дахин, биологийн төрөл зүйл цөөрөх нь түүхийн дунджаас 1000 дахин эрчимтэй явагдаж байна [2]. Хүн амын өсөлт, хотжилт, үйлдвэрлэл зэрэг хүний үйл ажиллагаанаас болж газар ихээр доройтож, хэлбэр бүтэц нь өөрчлөгдсөөр байгаа бөгөөд газрын менежментийг тогтвортой сайн хөгжүүлэх явдал нь

аливаа улс орны тогтвортой хөгжлийн үндэс болдог. Манай улсад тариалангийн үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой газрын хэмжээ тийм их биш ч Орхон-Сэлэнгийн сав газрыг тариалангийн төв бүс болгосон [2]. Энэхүү судалгааг малчин өрхийн судалгаан дээр үндэслэж явуулсан бөгөөд газар ашиглалтын өөрчлөлтөнд хамгийн их өртдөг хүмүүс бол малчид юм. Өдгөө хөдөө орон нутагт ажлын байрны олдоц муу, тогтмол ажлын байр байдаггүй, тэдэнд мал аж ахуй эрхлэхээс өөрөөр амьжиргаагаа залгуулах боломж бараг үгүй. Малчдын хувьд дан ганц мал аж ахуй эрхэлж, малын түүхий эд ашиг шимээ зарж борлуулж амьжиргаагаа залгуулан амьдарч байгаа малчдын малын түүхий эд, бүтээгдэхүүний зах зээлийн үнэ тогтвортой бус гэтэл малын тоо улсын хэмжээнд өссөөр байна. Иймээс мал аж ахуйн салбар манай улсын хөдөө аж ахуйн үндсэн салбар хэвээр байсаар байна. Дархан-Уул, Сэлэнгэ аймаг нь манай

улсын газар тариалангийн төв бүсэд хамаардаг бөгөөд тариалангийн төв бүсийн газар ашиглалт болон малчин өрхийн малаас хүртэж буй ашиг орлогыг эх

үүсвэрээр нь тодорхойлж түүнд гарсан өөрчлөлтийг илрүүлэхэд энэхүү өгүүллийн зорилго оршиж байна.

Судалгааны объект

Дархан-Уул аймгийн Орхон, Хонгор сум,

Сэлэнгэ аймгийн Баянгол, Сайхан, Хушаат, Шаамар сум.

Судалгааны аргазүй, ашигласан материал

ШУА-ийн Газарзүй-Геоэкологийн хүрээлэнгийн Газрын нөөц, газар ашиглалтын салбарт хэрэгжсэн сэдэвт ажлын хүрээнд хийсэн ажлын үр дүнд харьцуулалт, дүн шинжилгээ хийлээ.

Хэрэгжсэн 2 төслийн дараах үзүүлэлтүүдийг харьцуулсан болно. Үүнд:

1. Газар ашиглалтын өөрчлөлт
2. Өрхийн нийгэм-эдийн засгийн төлөв байдалд гарсан өөрчлөлт

Газар ашиглалатын өөрчлөлтийг гаргахдаа Дархан-Уул, Сэлэнгэ аймгуудийн газрын нэгдмэл сангийн тайлан, сумдын газар ашиглалатын тайлангийн тоо мэдээг ашигласан бол өрхийн нийгэм-эдийн засгийн төлөв байдлыг нутгийн иргэдээс санал асуулга мөн ганцаарчилсан, бүлгийн ярилцлагын аргуудыг ашиглан мэдээллээ цуглуулав.

Судалгаа явуулсан газрын байгаль, уур амьсгал

Судалгаа явуулсан бүс нутаг нь Монгол орны хойд хэсэгт, ойт хээрийн агро-уур амьсгалын мужид багтах бөгөөд эдийн засгийн төв бүсэд хамаарагддаг. Нийт газар нутгийн талаас илүү хувийг хөдөө аж ахуйн газар эзэлдэг. Монгол орны газрын нөөц, түүний ашиглалтын бүтэц, тогтолцоо нь нутаг дэвсгэрийн ялгаа ихтэй. Байгаль-нутаг дэвсгэрийн цогцолбор нөхцлийн тойргуудын мужлалаар Туулын (Хараа, Ерөө голын сав хамаарна) савын бэсрэг уулс бүхий ойт хээрийн тойрог-Х6, Сэлэнгэ-Орхоны хөндийн хээр бүхий тойрог-Х7-д хамаарагдана. Дунд зэргийн уул нурууд, намхан уулс, уулс хоорондын өргөн,

нарийн хөндий, нам хотос бүхий гадаргатай. Нутгийн зүүн ба зүүн өмнөд хэсэг нь арай өндөрлөг бөгөөд Хэнтий нурууны салбар уулсаар хүрээлэгдэнэ. Уулсын хооронд өргөн, нарийн хөндийнүүд, гол горхиудтай. 7 дугаар сарын дундаж агаарын температур нь +17+200 С, хоногийн дундаж агаарын температур +100 С-ийн заагийг хавар 5 дугаар сарын сүүлч, намар 9 дүгээр сарын дунд үед тус тус дайрч, энэ үеийн үргэлжлэх хугацаа нь 111-120 хоног, уулархаг хэсэгтээ 105-110 хоног байдаг. Энэ хугацаанд 1750-22500 С-ийн нийлбэр дулаан хуримтлагддаг [5].

Судалгааны үр дүн

Газар ашиглалтын өөрчлөлт

Судалгааны сумдын хөдөө аж ахуйн газар 2012-2018 онд нийт 4635.7 га-аар буурсан байна. Энэхүү 4635.7 га-гийн 2632.4 га нь хот тосгон бусад суурины газар, 849.5 га нь зам, шугам сүлжээний газар, 53.8 га нь ойн сан бүхий газар,

1100.0 га нь тусгай хэрэгцээний газар тус тус шилжин газар ашиглах зориулалт нь өөрчлөгдсөн байна. Тусгай хэрэгцээний газраас 1.0 га нь хот тосгон бусад суурины газар шилжсэн байна.

Хүснэгт 1. Судалгааны сумдын газар ашиглалтын өөрчлөлт, талбай га-аар /2012-2018/

№	Газрын нэгдмэл сангийн ангилал	ХАА-н газар	Хот, тосгон, бусад суурины газар	Зам, шугам сүлжээний газар	Ойн сан бүхий газар	Усны сан бүхий газар	Тусгай хэрэгцээний газар	Бүгд
1	ХАА-н газар	685192,5	-2632,4	-849,5	-53,8	0,0	-1100,0	680556,8
2	Хот, тосгон, бусад суурины газар	2632,4	16969,2	0,0	0,0	0,0	1,0	19602,6
3	Зам, шугам сүлжээний газар	849,5	0,0	10741,9	0,0	0,0	0,0	11591,4
4	Ойн сан бүхий газар	53,8	0,0	0,0	147776,0	0,0	0,0	147829,8
5	Усны сан бүхий газар	0,0	0,0	0,0	0,0	7828,6	0,0	7828,6
6	Тусгай хэрэгцээний газар	1100,0	-1,0	0,0	0,0	0,0	36646,8	37745,8
Бүгд		689828,2	14335,8	9892,4	147722,2	7828,6	35547,8	905155,0

Хүснэгтэд шар өнгөөр 2012 оны байдлаарх газар ашиглалтыг үзүүлсэн бол цэнхэр өнгөөр өөрчлөлт ороогүй газрыг, улбар шар өнгөөр буурсан газрыг, ногоон өнгөөр нэмэгдсэн газрыг тус тус тэмдэглэв. Монгол улсад иргэнд газар өмчлүүлэх тухай хуулиар улсын чанартай авто замын дагуу иргэдэд газар өмчлүүлж байгаатай холбоотойгоор зарим төв суурингийн гэр хорооллын газар ихээр тэлж байгаа нь жил бүрийн бэлчээрийн газраас тогтмол хасагдах үндсэн үзүүлэлтүүдийн нэг болж

Санал асуулгын дүн

Малчин өрхийн хувьд сар бүр тогтмол орлого олдоггүй бөгөөд хаварноос, ноолуур, зун-сүү, цагаан идээ, намар-мах, арьс шир, сүү цагаан идээгээ зах зээлд зарж борлуулдаг. Малчдын хувьд жилийн дундаж орлогынхоо 80-аас доошгүй хувийг мал аж ахуйгаас оруулдаг гэсэн судалгааны дүн ч байдаг байна. Энэхүү орлого нь жилийн турш жигд ордоггүй, улирлын шинжтэй, жилийн ихэнх сард мөнгөн орлогын урсгал тасралтын шинжтэй байдаг онцлогтой. Гэтэл тэдний хэрэглээ байнгын шинжтэй байдаг [1].

байна. Мөн төмөр замын хамгаалах зурвас, холбоо мэдээллийн шугам, станцууд нэмэгдсэнээр бэлчээрийн газраас хасагдаж байна. Баянгол, Орхон, Хонгор сумуудад мод үржүүлгийн газар байгуулагдсанаар ойн сан бүхий газрын талбай нэмэгдсэн. Тусгай хэрэгцээний газраас 1.0 га газар хот, тосгон бусад суурины газарт шилжиж, 1100.0 га газар хөдөө аж ахуйн газраас тусгай хэрэгцээний газарт тус тус шилжин өөрчлөгджээ.

Малчин өрхийн орлогын гол эх үүсвэр нь дан ганц малын ашиг шим түүнээс олох орлого байдаг бөгөөд тариалангийн төв бүсэд амьдарч буй малчид энэхүү бүс нутгийн онцлог байдлыг өөрсдийн мал маллагаатайгаа хослуулж өрхийн хэрэгцээ болон ашгийн зорилгоор төмс, хүнсний ногоо тариалах, газар тариалан эрхэлдэг компаниудад улирлын чанартай ажиллах зэргээр өрхийн орлогоо нэмэгдүүлэх боломж байгаа нь судалгаагаар харагдаж байлаа.

Судалгаанд хамрагдсан өрхийн МАА-н бус орлогыг эх үүсвэрээр нь авч үзэхэд 2012 онд МУ-ын ЗГ-аас баталсан МУ-ын иргэн бүрт олгосон хүний хөгжлийн мөнгө нийт МАА-н бус орлогын 33.2 хувийг эзэлж байгаа бол дараагаар нь цалин, тэтгэвэр, тэтгэмжээс олох орлого эзэлж байна. Малчдын хувьд ажил эрхлэх боломж, ажлын байрны олдоц муугаас бусдын мал хариулах, тариалан эрхэлдэг аж ахуй нэгж, уул уурхайн компанид улирлын чанартай ажиллах зэргээр цалинжиж байна. 2018 онд МАА-н бус орлогын эх үүсвэрээр хамгийн их буюу 41.0 хувийг хувийн аж ахуйгаас олсон орлого буюу гахай, зөгийн

аж ахуйгаас олсон орлого эзэлж байгаа бол тэтгэвэр 29.8 хувийг, цалингаас олох орлого 20.2 хувийг, хамгийн бага буюу 9.0 хувийг тэтгэвэр тэтгэмжээс олох орлого эзэлж байна. 2 оны дүнг харьцуулж үзвэл МУ-ын ЗГ-аас баталсан МУ-ын иргэн бүрт олгосон хүний хөгжлийн мөнгө, хүүхдийн мөнгийг олгохоо больсоноос энэ зардлууд хасагдсан бол өрхийн хувийн аж ахуйгаас олох орлого 7.3-аас 41.0 хувь болж өссөн байна. Энэ нь иргэд төрөл бүрийн хүнсний ногоо, нарийн ногоо тариалах мөн зөгийн аж ахуй эрхэлдэг өрхийн тоо нэмэгдсэнтэй холбоотой байна.

Өрхийн зарлага

Санал асуулгаар судалгаанд хамрагдсан өрхүүдийн 1 жилийн зардлын судалгааг хийв. Өрхийн зардлыг МАА-н ба МАА-н бус (өрхийн хэрэгцээний зардал) гэж ангилан,

хувиар гаргаж 2012 онд явуулсан судалгааны дүнтэй харьцуулж, өөрчлөлтийг харуулав.

График 3. Өрхийн 1 жилийн МАА-н зардал

Графикаас үзвэл 2012 онд өрхийн МАА-н зардлын хамгийн их буюу 30.8 хувийг мал худалдаж авсан, 24.4 хувийг бусдад өгсөн цалин хөлсний зардлууд эзэлж байгаа бол хамгийн бага буюу 5.5 хувийг нүүдэл хийх, 7.7 хувийг мал эмнэлэг, малын тарилга туулганы зардлууд эзэлж байна. Тэгвэл 2018 онд малын өвс тэжээл (31.3 хувь), тэжээл, хивэг хорголжин (26.1) мөн мал худалдаж авах (26.0 хувь) зардлууд хамгийн их

хувийг эзэлж байгаа бол хамгийн бага буюу нийт зардлын 1.4-3.4 хувийг нүүдэл, мал эмнэлэг болон малын тарилга туулга мөн бусдад өгсөн цалин хөлсний зардал эзэлж байна. 2 оныг харьцуулж үзвэл нүүдэл, мал эмнэлэг, тарилга туулга, өвөлжөө, хашаа хороогоо засаж сэлбэх болон бусдад өгсөн цалин хөлсний зардлууд буурсан байгаа бол малын өвс тэжээл, хивэг хорголжин худалдаж авсан зардлууд нэмэгдсэн байна.

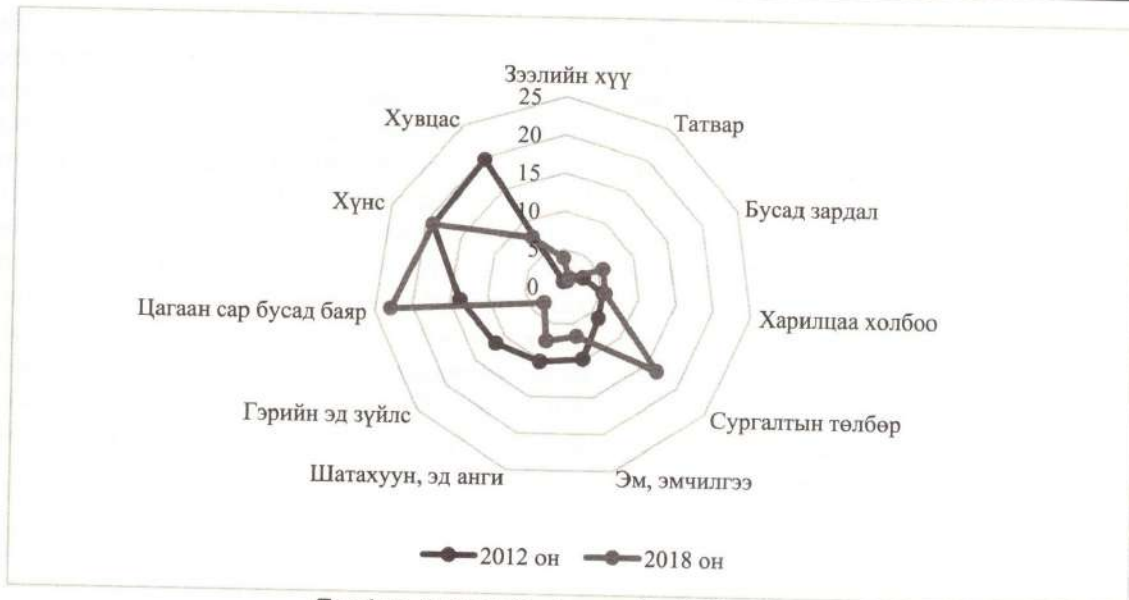

График 4. Өрхийн 1 жилийн МАА-н бус зардал

Графикаас үзвэл 2012 онд өрхийн МАА-н бус зардлын хамгийн их буюу 19.7, 19.1 хувийг хүний анхны хэрэгцээ болох хүнс болон хувцасны зардал, дараа нь цагаан сар бусад баяр наадмын зардлууд эзэлж байгаа бол хамгийн бага зардлыг татвар, зээлийн хүү зэрэг эзэлж байна. Тэгвэл 2018 онд энэхүү зардлуудад дараах байдлаар өөрчлөлт орсон байна. Үүнд: өрхийн нийт зардлын хамгийн их буюу 22.9 хувийг цагаан сар бусад баяр наадмын

зардал, дараа нь хүнс болон сургалтын төлбөрийн зардлууд нэмэгдсэн байгаа бол хамгийн бага зардлыг татвар болон гэрийн эд зүйлс авах зардлууд эзэлж байна. 2 оныг харьцуулж үзвэл эм эмчилгээ, шатахуун эд анги, гэрийн эд зүйлс болон хувцас авах зардлууд буурсан байгаа бол зээлийн хүү, сургалтын төлбөр, цагаан сар бусад баяр наадмын зардлууд өссөн байна.

Хэлэлцүүлэг

Манай улс эрт дээр үеэс бэлчээрийг улирлаар зохицуулан ашиглаж өөрсдийн аж амьдралаа явуулж ирсэн ба малчид бэлчээрээ ашиглаж ирсэн өнө эртний уламжлалтай хэдий ч тариалангийн төв бүсэд амьдарч буй малчдын хувьд газрын харилцааны асуудал илүү хурцаар хөндөгдсөөр байна. Тэд бэлчээрийг

тариалангийн талбайтай хэрхэн хослуулан ашиглах тал дээр мухардалд орсон бөгөөд нүүдэллэх газаргүй хаа хаанаа тариалангийн талбай дунд малаа өсгөж цаашид дан ганц бэлчээрийг ашиглаж, мал аж ахуйгаа эрхлэн амьжиргаагаа авч явахад хүндрэлтэй болсоор байна.

Дүгнэлт

1. Судалгааны сумд нь 2018 оны тоо мэдээг 2012 оныхтой харьцуулан авч үзэхэд хөдөө аж ахуйн газар нийт 4635.7 га талбайгаар буурсны 2632.4 га талбай нь хот тосгон бусад суурины газар, 849.5 га талбай нь зам, шугам сүлжээний газар, мод үржүүлгийн зориулалтаар 53.8 га талбай нь ойн сан бүхий газарт, 1100.0 га талбай нь тусгай хэрэгцээний газарт тус тус шилжсэн байна.
2. Өрхийн МАА-н орлогын хамгийн их хувийг бүрдүүлж буй эх үүсвэр нь мал амьдаар болон махалж зарсан орлого байгаа нь өрхийн МАА-н орлогыг бүрдүүлэгч гол эх үүсвэр байгаа бол арьс ширнээс олсон орлого өрхийн МАА-н орлогод хамгийн бага хувийг эзэлсэн хэвээр байна. МАА-н бус орлогыг бүрдүүлж буй гол эх үүсвэр нь МУ-ын ЗГ-аас баталсан МУ-ын иргэн бүрд олгосон хүний хөгжлийн мөнгө байсан бол сүүлийн жилүүдэд хувийн

аж ахуйгаас олсон орлого (ногоо тарих, гахай, зөгийн аж ахуй) эзэлж байна.

3. Өрхийн МAA-н зардлын хамгийн их хувийг мал худалдаж авсан, малын өвс тэжээл худалдаж авсан зардлууд эзэлж байгаа бол мал эмнэлэг, малын тарилга туулга, нүүдлийн зардлууд хамгийн бага

зардлыг эзэлж байна. МAA-н бус зардлын хамгийн их хувийг хүний анхны хэрэгцээ болох хүнс болон хувцас, цагаан сар бусад баяр наадмын зардал эзэлж байгаа бол хамгийн бага зардлыг татвар болон гэрийн эд зүйлс авах зардлууд эзэлж байна.

Ашигласан хэвлэл

- [1]. А.Бакей, Н.Нямаа (2012) “Малчин өрхийн амьжиргаа, нөлөөлөх хүчин зүйл, дээшлүүлэх арга зам” ХААИС, УБ.
- [2]. Ж. Мижиддорж (2013). Агрэкологи. УБ.
- [3]. Ц.Цэвээн (1999). “Малчин өрхийн газар эдэлбэр, эдийн засгийн асуудлууд” МУИС, УБ
- [4]. Сэлэнгэ аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө. 2007, УБ.
- [5]. Газрын нэгдмэл сангийн тайлан. 2012-2018 онуудын Сэлэнгэ аймгийн газрын нэгдмэл сангийн тайлан. ГТ1. УБ.
- [6]. Геоэкологийн хүрээлэн “Ашиглалтын олон хэлбэр бүхий газрын үнэлгээ, зураглал” суурь судалгааны тайлан. УБ.
- [7]. Газарзүй-Геоэкологийн хүрээлэн “Тариалангийн бүс нутгийн газар ашиглалт ба экологийн судалгаа” суурь судалгааны тайлан. УБ.